

BUYURMAYAN BUYRUM TÜMCELERİ

Gürkan Doğan
Hacettepe Üniversitesi

0. Giriş

Bildirme işlevi olan ve olmayan tümcelerin anlamlarını ele almayı amaçlayan çalışmaların mutlaka başvurmaları gereken iki temel kavram olduğu söylenir: bir sözcenin edim gücü (force) ve kip (mood). Bu yaklaşım uyarınca bildirme tümceleri belirtme eylemini dile getirirlerken, buyrum ve soru tümceleri ise yönlendirme eylemini yerine getirirler. Böylelikle bildirme tümcesi kullanan konuşucuların sözkonusu tümce aracılığıyla doğruluğuna sahip çıktıkları bir önermeyi iletmek istedikleri, buyrum ve soru tümceleri kullanan konuşucuların ise bir iş yaptırmayı ya da bilgi elde etmeyi amaçladıkları öne sürülür.

Bu kuramsal saptamaya karşın, bilindiği gibi, kimi tümceler yapı bakımından bildirme tümcesi olmakla birlikte, dile getirilen önermenin doğruluk koşullarından söz etmek mümkün olmamaktadır. Eğretileme (metaphor), tersinleme (irony) ve yaklaşık konuşma (loose talk) bu tür durumlara örnek oluşturan dil kullanımlarıdır:

- (1) Sen bir meleksin.
- (2) Elbisen çok yakışmış!
- (3a) Ankara ile İzmir arası 600 kilometredir.
- (3b) A: Biraz borç verebilir misin?
B: Hiç param yok.

Yukarıdaki örneklerde konuşucuların her bir sözcedeki önermenin doğruluğuna sahip çıktıklarını söylemek elbette olanaksızdır. Bu nedenle de bildirme işlevleri olan bu örneklerdeki önermelerin doğruluk koşullarından söz etmek mümkün olmamaktadır: Melekler bu dünyaya ait varlıklar olmasalar da, bir elbise bir kişiye yakışmamış olsa da, Ankara ile İzmir arası 600 km değil 590 km olsa da, "Hiç param yok" diyen bir kişi aslında "borç verebilecek kadar param yok" demek istemiş olsa da, (1-3a,b) arasındaki örnekler bildirme işlevi yüklenebilmektedirler.

1. Buyrum

Bildirim tümcelerine ilişkin yapmış olduğumuz saptamaya koşut biçimde, yapı bakımından buyrum tümcesi olarak sınıflandırılan bütün kullanımlarda konuşucunun mutlaka bir 'buyrum peşinde' olduğunu öne sürmek de kolay gözükmemektedir. Bu saptamaya karşın Muharrem Ergin (1980: 304) aynı konuya değişik bir açıdan bakmakta ve bu görüşünü aşağıdaki şekilde ifade etmektedir: "Emir ekleri [...] tasarlanan hareketi *emir* şeklinde ifade eder, hareketin emirle yapılmasına işaret eder*."

*İtalikler GD.

Kiplik olgusuna salt biçimsel ve yapısal kaygılarla yaklaşmanın güçlüğüne işaret eden Kocaman (1988: 467-8) ise Türkçede oldukça zengin ve çok yönlü bir çerçeve oluşturan kip ve kiplik olgularını sadece biçimsel bir yaklaşımla ele almanın güçlüğüne vurguladığı yazısında, sözkonusu olguya söylem ve bağlam açısından yaklaşmanın daha yararlı olacağını öne sürmektedir. Aynı konuya benzer biçimde yaklaşan Aksu-Koç (1988: 14), kip ve kiplik olgusunun doğru olarak ele alınabilmesi için dilbilgisidışı etmenlerin de göz önünde bulundurulması gerekliliğini dile getirmektedir.

Buraya kadar aktardığımız görüşlerden de anlaşılacağı gibi, genelde kiplik, özelden buyrum tümceleri, yalnızca yapıya bakarak açıklanamayacak anlam farklılaşmalarına neden olabilmekte ve bu çeşitliliğin anlaşılabilmesi için söylem ve bağlam kavramlarına başvurulmaktadır. Bu tür bir yönelimin sorunun çözümü için doğru yönde bir adım olacağı düşüncesindeyiz. Ancak sözünü ettiğimiz yönelimlerin aynı zamanda açıklayıcı olabilmeleri için genel bir edimbilim kuramı çerçevesi içinde yer almaları da gerekmektedir. Bu nedenle önce buyrum tümcelerinin nasıl farklı anlamlamalara neden olabileceklerine ilişkin bir sınıflama sunup ardından ise bu farklılıkları açıklayabilen bir kuramsal yaklaşımı özetleyeceğiz (Wilson ve Sperber 1988):

a. *Öğüt / akıl verme:*

- (4) A: Araba çalışmıyor.
B: Aküye bak.

Bu örnekte A'nın denileni yapıp yapmayacağı B için önem taşımamaktadır. Çünkü araba ve sorun A'yı ilgilendirmektedir.

b. *İzin verme:*

- (5) A: Sigara içebilir miyim
B: İç.

Bu örnekte A'nın sigara içip içmeyeceği B için önemli değildir. Çünkü B'nin amacı A'ya sigara içirtmek değildir.

c. *Tehdit etme:*

- (6) Bir de sağ ayağıma bas.

Diyelim ki otobüste konuşucunun sol ayağına basılmıştır. Konuşucu da bunun üzerine (6)daki ifadeyi ayağına basan kişiye bir tehdit havasında söylemekte ve elbette ayağına basılmasını arzu etmemektedir. Burada tersinleme içeren bir kullanım ortaya çıkmaktadır ve elbette buyurma sözkonusu değildir.

d. *İyi dilekte bulunma:*

- (7) Bir an önce ayağa kalk.

Bir ayağı alçıda yatmakta olan birine söylenen bu ifadede "bir an önce ayağa kalkmanın" dinleyicinin elinde olmadığı açıktır ve konuşucu da söylediği şeyin yerine getirilmesi gibi bir beklenti içinde değildir.

e. *Dinleyicisiz durumlar:*

- (8) Git, konuş şu kızla.

Bu örnekte arkadaş olmak istediği bayana yaklaşmakta utangaçlığı nedeniyle güçlük çeken bir kişi kendi kendine konuşmaktadır ve karşısında bir dinleyici olmadığı için birisine bir şey yaptırmak istemesi de sözkonusu değildir.

f. *Önceden belirlenmiş durumlar:*

(9) Beni seçin.

Diyelim ki güzellik yarışmasında birinci olan güzelin adı açıklanmak üzeredir ve adaylardan biri jürinin kendisini duymayacağını bile bile içinden (9)u dile getirir. Dile getirilen önermenin gerçekleşmesiyle ilgili denetim konuşucunun elinde olmadığı için sözkonusu kişinin birisinden bir şey yapmasını beklemesi de sözkonusu değildir.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi sadece kip kavramı ile bir sözcenin etkisini açıklayabilmek kolay gözükmemektedir. O zaman, yapı olarak aynı görünmekle birlikte birbirlerinden oldukça farklı anlamları iletebilen buyrum tümcelerinin nasıl olup da bu gize ve güce sahip olduklarını açıklayacak bir kuramsal çerçeve gerekli olmaktadır.

2. Bağını Kuramı ve buyrum tümceleri

Bağını Kuramı'na (1986) göre, bir düşünce ya da onu dile getiren bir sözce hem 'gerçek' (actual) dünyadaki durumlara hem de gerçek dünyaya alternatif olabilecek 'akla uygun' (possible) dünyadaki durumlara ilişkin saptamalarda bulunmak amacıyla kullanılabilir. Wilson ve Sperber (1988: 84-85), bu iki dünya türüne ek olarak 'kılınabilirlik' (potential) ve 'istenir olma' (desirable) gibi iki ayrı kavramın gerekliliğinden söz etmektedir. Bu görüş uyarınca farklı dil yapıları farklı dünyalara ilişkin durumları belirlemek üzere uzmanlaşmıştır. Wilson ve Sperber'e göre bir buyrum tümcesi hem 'kılınabilir' hem de 'istenir' dünyalara ilişkin durumları şifrelemek üzere uzmanlaşmış bir anlam yapısı içerir.

Bu noktada 'kılınabilir' (potential) ve 'akla uygun' (possible) dünya kavramları üzerinde durmak gerekli olacaktır. Bilindiği gibi, insanlar gerçekleşmesi olanaksız durumlar için keşkeli 'dilek'lerde bulunurken, ancak gerçekleşmesi olanaklı durumlar için 'istem'te bulunabilirler. Bir an için günümüzde insanların istedikleri cinsiyette çocuk sahibi olmalarını sağlayacak bir düzenlemenin yerleşmiş olduğunu varsayalım. Bu bağlamda, doğuracağı bebeğin erkek olmasını isteyen bir annenin (10) numaralı sözceyi dile getirmesi anlamlıdır. Ancak, erkek istediği halde kız çocuk sahibi olmuş bir anne, artık sadece (11)deki sözceyi dile getirebilir.

(10) Çocuğumun erkek olmasını isterim.

(11) Çocuğum keşke erkek olsaydı.

Yukarıdaki örneklerden (10)daki konuşucunun koşullar ve zaman bakımından halen erkek çocuk sahibi olmayı *istemeye* hakkı vardır. Oysa (11)deki konuşucu artık gerçekleşmesi olanaksız bir durum için *keşkeli bir dileği* dile getirmektedir. Bu çerçevede, bir şeyi istemek, o durumun hem istenir hem de kılınabilir olması anlamına gelmektedir. Bir şeyi dilemek ise, sözkonusu durumun, kılınabilir olsun olmasın, sadece istenir olduğu anlamına gelmektedir.

Buyrum tümcelerinin can damarını oluşturan kavramlardan olan 'istenirlik' durumu ise üç ayrı bileşenden oluşmaktadır: "y olarak adlandırılan bir durum, x'e göre, z için istenirdir" gibi bir ifade içinde bu bileşenleri görmek mümkündür. Şöyle ki, buyrum tümcesi kullanan bir konuşucu, ya kendisi, ya da dinleyicisi veya bir grup insan için bir

durumun istenir olduğunu *peşinen* ifade eder. Söz konusu durumun kim ya da kimler için istenir olduğu ise ancak bağlam gözetilerek açıklığa kavuşturulabilir. Sonuç olarak yukarıda aktardığımız sınıflama için ortaya şöyle bir durum çıkar: İstekte bulunma, rica etme, buyurma, iyi dilekte bulunma, dinleyicisiz konuşma ve önceden belirlenmiş durumlarda istenirlik durumu konuşucunun çıkarıdır. Öğüt verme, akıl verme, ve izin verme durumlarında ise istenirlik hali dinleyici(ler)in çıkarıdır. Bağlamı oluşturan bileşenlerden özellikle kişiler arasındaki ilişkinin niteliği, diğer bir deyişle kişiler arası güç dengeleri, iletilen etkinin niteliğini de belirleyecektir. İşçi-işveren, hasta-doktor, öğretmen-öğrenci, yargıç-sanık, baba-oğul türünden ilişkilerde doğal olarak belirlenecek güç dengelerinden, bir buyrum tümcesinin ileteceği edimsel güç de ortaya çıkmış olacaktır. Bu güç, böylelikle, oldukça sert bir buyrumdan çok yumuşak bir ricaya/tavsiyeye dek uzanabilecektir.

3. Buyurmaya buyrum tümceleri

Buyrum tümcelerinin olmazsa olmaz parçaları olan *istenirlik* ve *kılınabilirlik* kavramlarının aşağıdaki türden kullanımlarda sergiledikleri görünümeler incelenmeye değer durmaktadır (Wilson ve Sperber 1988; Clark 1993):

- (12) Yaklaş, yaranı sarayım.
- (13) Toz ol, alırım ayağımın altına.
- (14) Kopya çekin, seneye de görüşelim.
- (15) Aç televizyonu, reklam çıksın karşına

Yukarıdaki türden kullanımlarda karşılaşılan sorun, yapının buyrum bölümünde betimlenen durumun gerçekleşmesinin konuşucu tarafından ne kadar istenir olup olmadığına ilişkindir. Bağını Kuramı'na değin, bu tür yapılar 'sözde-buyrum tümceleri' olarak nitelendirilmiştir, çünkü bu tür kullanımlar çoğunlukla (16-19)daki gibi içiçe geçmiş koşul sözcelerinin parçası biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle de yaygın olarak 'gizli koşul sözceleri' biçiminde nitelendirilmişlerdir. Böylece de yukarıdaki örnekleri aşağıdaki şekilde inceleme yoluna gidilmiştir:

- (16) Yaklaşırsan, yaranı sararım.
- (17) Toz olmazsan, ayağımın altına alırım.
- (18) Kopya çekerseniz, seneye de görüşürüz.
- (19) Televizyonu açarsan, reklam çıkar karşına.

Daha önce buyrum tümcelerine ilişkin olarak aktardığımız çerçeveden bakılınca, bu tür örneklerin de yapısal bakımdan tipik buyrum tümceleri olarak kabul edilmemeleri için hiçbir neden yok gibi durmaktadır. Bu açıdan yaklaşınca mantıksal olarak üç olasılık ortaya çıkmaktadır :

- a. Konuşucu, buyrum bölümünde betimlenen durumun gerçekleşmesini *istemektedir* [(12) ve (13)];
- b. Konuşucu, buyrum bölümünde betimlenen durumun gerçekleşmesini *istememektedir* (14);
- c. Konuşucu, buyrum bölümünde betimlenen durumun gerçekleşip gerçekleşmemesine *aldırmamaktadır* (15).